

Orchideeën rond het Drielandenpunt

H. DEKKER

Summary

Six employees of the Government Department, which is in charge of nature conservation in the Netherlands, visited some nature reservations in the southeastern part of the country and in adjacent Belgium from 7-9 June 1995. The observed species are listed. Moreover some advices concerning the right maintenance of the various reserves are given, which in the Belgium part of the St. Pietersberg have no protected status at all. Subsequently in Belgium the Haute Fagne was visited.

Zusammenfassung

Sechs Mitarbeiter des Ministeriums, das in den Niederlanden mit Naturschutz beauftragt ist, besuchten vom 7. bis zum 9. Juni 1995 einige Naturschutzgebiete im äußersten Südosten des Landes und im angrenzenden Belgien. Beschrieben wird, welche Arten gefunden wurden. Auch werden einige Ratschläge für die richtige Pflege der verschiedenen Gebiete erteilt, die übrigens auf dem belgischen Teil des St. Pietersberges überhaupt keinen Schutz genießen. Zum Schluß wurde noch das Hohe Venn besucht.

Inleiding

Het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij houdt zich al sinds jaar en dag met diverse facetten van natuurbescherming bezig. Orchideeën vormen daarbij een belangrijke groep: enerzijds vanwege de toenemende zeldzaamheid van enkele soorten, anderzijds vanwege de belangrijke indicatorfunctie van diverse

veeleisende soorten. Om een goed beeld te hebben van soorten, van hun levensgemeenschap alsmede van bescherming, beheer en inrichting in de praktijk van alle dag is het goed het kantoor bij tijd en wijle te verlaten en buiten de situatie in ogenschouw te nemen. Tevens is het goed referentiebeelden te verzamelen van bedreigde levensgemeenschappen die elders, binnen en buiten Nederland, nog wel goed ontwikkeld voorkomen. Met name voor het verkrijgen van een realistisch beeld van natuurontwikkelingsgebieden is het noodzakelijk over referentiebeelden van te ontwikkelen levensgemeenschappen te beschikken. Met o.m. bovenstaande doelen voor ogen werd van 7 tot 9 juni 1995 door een zestal medewerkers van het Ministerie van LNV een driedaagse excursie georganiseerd naar Zuid-Limburg en aangrenzend België. Hierbij stonden schrale graslanden, goed ontwikkelde bossen en hoogveenmoerassen centraal. In dit artikel wordt verslag gedaan van de vondsten, die tijdens de –enigszins verregende– excursie werden gedaan.

Zuid-Limburg

Op woensdag 7 juni werden enkele reservaten rond Valkenburg bezocht. In het Gerendal werd een fraaie helling onder de loep genomen. Voor enkelen in het gezelschap was het een nieuwe ervaring grote aantallen van diverse orchideeën in Nederland te zien. In totaal werden hier negen soorten gevonden en twee hybriden. Het betrof *Orchis purpurea*, *militaris*, *militaris* x *purpurea*, *Ophrys insectifera*, *Listera ovata*, *Gymnadenia conopsea*, *Platanthera chlorantha*, *bifolia*, *chlorantha* x *bifolia*, *Dactylorhiza fuchsii* en *Anacamptis pyramidalis*. De laatste soort was met acht exemplaren aanwezig. Dit is een unicum in

Zuid-Limburg, aangezien de soort in dit gebied niet erg standvastig is. In het grasland werden wel al eerder planten gevonden, maar nog niet zo veel exemplaren. Waarschijnlijk hebben de planten zich gevestigd uit zaad dat door de wind vanuit de orchideeëntuin verplaatst is. Het principe van zaadbrontuinen ten behoeve van de (sub-)spontane vestiging in dichtbij gelegen nieuw ingerichte of bestaande reservaten wordt hier duidelijk gedemonstreerd.

Drie andere hellinggraslanden werden bij Wijlre bekeken.

Eén van de graslanden is een sinds 1957 ontwikkeld gebied temidden van bossen. Na in gebruik te zijn geweest als akker, is dit gebied na aankoop als hooiland in beheer genomen. Tevens zijn er her en der bosjes aangelegd. Het gebied is als orchideeënterein zeer belangrijk geworden in verband met de vestiging van soorten als *Epipactis muelleri*, *Cephalanthera damasonium* en *Ophrys apifera*. Tevens zijn zeer grote aantallen *Gymnadenia conopsea* en *Dactylorhiza fuchsii* tot ontwikkeling gekomen. In het terrein werden tijdens de excursie naast de twee laatstgenoemde soorten *Platanthera chlorantha*, *P. bifolia*, *Orchis purpurea*, *O. militaris* x *purpurea*, *Listera ovata*, *Epipactis helleborine*, *Neottia nidus-avis*, *Dactylorhiza maculata* en *Cephalanthera damasonium* gevonden. Bij de deelnemers van de excursie overheerste de gedachte, dat het aanplanten van bosjes niet echt nodig was geweest omdat het een wat onnatuurlijke en gekunstelde indruk gaf.

Twee andere hellinggraslanden in de omgeving boden een geheel ander beeld. Beide percelen staan bekend om het voorkomen van *Spiranthes spiralis*. Uiteraard werd deze soort nog niet waargenomen. Wel werden in beide percelen exemplaren gezien van *Coeloglossum viride*, één van de laatste vindplaatsen van deze soort in Nederland. *C. viride* is samen met *Spiranthes spiralis* een vertegenwoordiger van het Nardo-Galion, het borstelgrasland. Deze heischrale vegetatie komt vooral voor in gebieden met een zure, voedselarme bodem waar enige mineralenrijkdom afkomstig is van keileem in de wortelzone. In Zuid-Limburg, maar ook in aangrenzend België, komt deze vegetatie voor aan de bovenzijde van de hellingen. Hier is het aandeel kalk

door uitspoeling sterk verminderd en zijn de omstandigheden daardoor zuurder dan lager op de helling. Het Nardo-Galion is één van de vervangingsgemeenschappen van vegetaties behorende tot het Verbond van Zomer- en Wintereik, het Quercion robiori-petraeae. In de omliggende bossen is de zuurdere bodem te herkennen aan het voorkomen van o. m. *Pteridium aquilinum* en *Vaccinium myrtillus*. Andere soorten die in het hellinggrasland werden waargenomen en die ook passen in het Nardo-Galion zijn *Dactylorhiza maculata* ssp. *maculata* en *Platanthera bifolia*. Een andere soort, die hier eveneens in beide percelen voorkomt, maar reeds was uitgebloeid, is *Orchis morio*. Het betreft hier de enige resterende vindplaats in Zuid-Limburg. *O. morio* kan zowel op de wat zuurdere als op basische bodems gedijen. De soort is echter uiterst gevoelig voor verandering. Toevoer van voedingsstoffen door het inwaaien van kunstmest, het instromen van drijfmest vanuit het plateau, maar in natte terreinen ook lichte ontwatering, kunnen funest zijn. Hieruit valt dan ook te verklaren, waarom deze soort tegenwoordig zo zeldzaam is.

Over het beheer van hellinggraslanden valt veel te zeggen. Vroeger werden de graslanden vrijwel zonder uitzondering door trekkende schaapskudden onder leiding van een herder begraasd. Meestal gebeurde dit twee keer per jaar, namelijk in het late voorjaar en in de herfst. De overige tijd werden stoppelvelden, kermen en heischrale graslanden op het plateau begraasd. Na het beëindigen van deze landbouwcultuur, verboden veel hellingen en werden de heischrale plateaus ontgonnen. Een aantal hellinggraslanden werd door natuurbeschermingsorganisaties verworven. Het beheer bestond daarna vooral uit maaien en afvoeren. Ook branden en begrazing door paarden werden toegepast. De rijkdom aan soorten liep echter achteruit, de grasmat verviel. Maar met name door de activiteiten van Henk Hillegers werd het gebruik van het Mergellandschap als graasdier in ere hersteld. Tegenwoordig wordt een aantal graslanden weer door schaapskudden begraasd, veelal na een maaibeurt. Toch blijft het streven gericht om het oude stelsel van tweemaal beweiding per jaar weer toe te passen. Ook het trekken met een kudde heeft

zijn voordelen. Door de schapen worden zo zaden van het ene terrein naar het andere meegenomen, waardoor dispersieproblemen van soorten kunnen worden verminderd. Overigens verdient het aanbeveling de voorjaarsbegrazing pas te starten nadat de zeldzaamste soorten rijp zaad hebben geproduceerd.

De bossen rond Wijlre zijn bijzonder gevarieerd. Niet alleen landschappelijk behoren ze tot de mooiste van Nederland, ook vegetatiekundig zijn de bossen uniek. De verschillen in begroeiing tussen de bovenzijde van de helling en de onderkant zijn groot. De onderzijde, waar door erosie en sedimentatie een rulle kalkhoudende bodem aanwezig is, staat garant voor een aantal orchideeënsoorten als *Listera ovata*, *Cephalanthera damasonium* en *Orchis purpurea*, samen met o. m. *Sanicula europaea*, *Carex sylvatica*, *Paris quadrifolia* en *Actaea spicata*. Helaas zijn door het stoppen van het hakhoutbeheer veel soorten verdwenen. Hier en daar worden weer enkele bosgedeelten gekapt. Essentieel is daarbij het geheel verwijderen van het takhout en het laten staan van enkele overstaanders. Branden en versnipperen van het takhout heeft desastreuze gevolgen voor de bodem en de vegetatie doordat er een plotselinge aanvoer van nutriënten op gang wordt gebracht, die tot storingsvegetaties leidt. Ook het lokaal verwijderen van strooisel kan nuttig zijn voor de regeneratie van de bodemvegetatie. Overigens hebben de zure neerslag en het instromen van voedselrijk water vanaf het plateau een zeer negatieve invloed op de vegetatie. Aankoop van gronden op het plateau langs zowel hellinggraslanden als hellingbossen is dan ook van essentieel belang voor het behoud van deze levensgemeenschappen.

De Belgische en Nederlandse St. Pietersberg

Op 8 juni werden bezoeken gebracht aan zowel de Belgische als de Nederlandse delen van de St. Pietersberg. Hierbij stond de restauratie van de kalkgraslanden aan beide zijden van de grens centraal. In België zijn sinds enige jaren enkele delen van de eertijds uitgestrekte schrale hellin-

gen weer ontdaan van veel bomen en struiken en wordt de vegetatie gemaaid of begraaasd met schapen of runderen. De grote orchideeënrijkdom krijgt zo weer de kans te herstellen. Overigens is het beheer hier grotendeels een zaak van vrijwilligers en is van definitieve bescherming van de unieke terreinen nog geen sprake. Opvallend waren de grote aantallen *Aceras anthropophorum* die werden aangetroffen. Andere soorten die in de hellinggraslanden werden gezien waren *Coeloglossum viride*, *Orchis militaris*, *Epipactis atrorubens* en *Platanthera chlorantha*. Helaas zijn er nog steeds gedeelten die verder dichtgroeien of waar veel te weinig bomen zijn weggehaald. De oorspronkelijke vegetatie kan zich door beschaduwing en bladval onvoldoende herstellen. Soortenarme struwelen zijn dan het uiteindelijke resultaat. De bossen worden momenteel niet noemenswaard beheerd. Hakhoutbeheer zou voor een deel van de oudere bossen weer uitzicht bieden op herstel van orchideeënrijke vegetaties.

Een prachtig natuurgebied is recent ontstaan aan de voet van de Belgische St. Pietersberg. Door het storten van een ongeveer zes meter dikke laag kalkrijke afvalgrond vanuit een nabijgelegen groeve is hier een gebied ontstaan waar tal van zeldzame soorten zich hebben gevestigd. In combinatie met kwelwater hebben zich hier complexe vegetaties ontwikkeld, waarvan minstens tien soorten orchideeën deel uitmaken.

Tijdens de excursie werden aangetroffen: *Orchis militaris*, *Ophrys apifera*, *Aceras anthropophorum*, *Dactylorhiza fuchsii*, *Dactylorhiza praetermissa*, *D. fuchsii* x *praetermissa*, *Epipactis helleborine*, *Platanthera chlorantha* en *Listera ovata*. Ook in dit terrein zijn problemen. Het terrein heeft geen enkele beschermde status. Beheer wordt niet gevoerd. Het terrein verbost vrij snel, waardoor de orchideeën reeds op hun retour zijn. Helaas wordt een en ander nog verergerd door het uitgraven van orchideeën! Door het verwijderen van delen van de opslag en het jaarlijks maaien en afvoeren is men in staat de successie naar bos te stoppen en de grazige vegetatie zich optimaal te laten ontwikkelen.

Aan Nederlandse zijde wordt sinds een aantal jaren getracht de graslanden weer in hun oude

glorie te herstellen. Ook hier zijn reeds opvallende resultaten geboekt. Op het plateau is door extensieve begrazing een ontwikkeling in gang gezet naar een rijk heischraal grasland. Al enige in Nederland uitgestorven soorten hebben zich weer gevestigd, zoals *Poa bulbosa*. Ook tijdens de excursie werd een soort herontdekt, namelijk *Centaurea calcitrapa*. De kalkgraslanden worden extensief begraasd, waardoor soorten als *Helianthemum nummularium* (enige vindplaats in Nederland) zich geleidelijk uitbreiden. De vindplaats van *Orchis militaris* ligt in een perceel waar zich eertijds ook *Spiranthes spiralis* bevond. Door het enige jaren geleden gestarte herstelbeheer met Mergellandschapen bestaat in principe de kans voor hernieuwde vestiging van deze soort, aangezien zij een duidelijke voorkeur heeft voor kortgrazige, periodiek door schapen begraaide graslanden. Nu is de helling ten dele nog ruig begroeid, maar hier en daar heeft de verschraling al duidelijk een veel gevarieerdere en kortgrazige vegetatie opgeleverd.

De Hoge Venen

De derde dag van de excursie was erg regenachtig. Hoe dichter het centrum van de Hoge Venen werd genaderd, hoe harder het ging regenen. In

het bezoekerscentrum in Botrange werd kort een blik geworpen op de expositie over het gebied. Door een medewerker van het Biologisch Onderzoeksstation in Mont Rigi werd op ons verzoek een gebied gewezen waar de fraaist ontwikkelde pelses te zien zijn. Het begrip pelses behoeft enige uitleg. Aan het einde van de laatste ijstijd - ongeveer 10.000 jaar geleden - was het in de Hoge Venen bijzonder koud. De jaartemperatuur schommelde tussen de -5 en 1 °C. De vorst kon diep de bodem indringen en deed water in de bovenste laag van de bodem bevriezen. Zo ontstonden ijslenzen. Deze ijslenzen groeiden en ontwikkelden zich tot vorstheuveld. Door bevrizing van het water in de capillaire ruimten, verminderde de hoeveelheid water in de bovenste laag van de bodem. Hierdoor werd water vanuit diepere lagen aangezogen. Ook dit kon weer bevriezen. Zo groeide de heuvel door. Door het boller worden van de heuvel gleed de bovenste bodemlaag naar de zijanten af en kwam de ijslenzen, omringd door een aarden wal, bloot te liggen. Na het warmer worden van het klimaat smolt het ijs en ontstond een plasje. Hierin trad veenvorming op, waardoor het geheel verlandde. Deze veentjes noemt men pelses. Pelses ontstaan dus in tegenstelling tot pingo's na bevrizing van water in de capillaire ruimten. Pingo's

Brackvenn in de Hoge Venen

daarentegen ontstaan na bevrozing van kleine meertjes. Hierdoor neemt het volume van het - dan bevroren - water toe. Er ontstaat een grote druk in de bodem en het zich hieronder bevindende water zal een uitweg naar boven zoeken. Ook dit water zal dan bevroren en uitgroeien tot een soms vijftig meter hoge vorstheuvel. Palses worden veelal niet hoger dan vijf meter.

In de Hoge Venen kan men de palses over een groot gebied verspreid aantreffen. De mooiste bevinden zich in het Brackvenn en het Torfmoor. Hierheen leidde dan ook onze excursie. Al vanaf de weg werden in de verte orchideeën waargenomen. Vanaf de twee parkeerplaatsen kan men het gebied verkennen via 'knuppelpaden', die je comfortabel door een schitterend gebied leiden. Het landschap is hier open, licht glooiend en omringd met sombere fijnsparbossen. Her en der verspreid liggen de palses, groot en klein en in diverse stadia van verlanding. In sommige bevindt zich nog open water, andere zijn reeds beloopbaar. De waterstand is soms zo hoog, dat water uittreedt en in een lager gelegen palse stroomt. Overigens is het gebied niet ongeschonden. In de Tweede Wereldoorlog is een deel van het gebied afgeveend. De vegetatie heeft zich echter - voorzover wij dit konden beoordelen - goed hersteld. Het planken pad loopt vooral over iets hogere ruggen waar de vegetatie gedomineerd werd door *Vaccinium*-soorten als *V. myrtillus*, *vitis-idaea* en *uliginosum*, vaak gecombineerd met *Molinia caerulea*, *Calluna vulgaris*, *Empetrum nigrum* en *Erica tetralix*. Hier en daar kwamen *Potentilla erecta* en *Polygala serpyllifolia* voor. In de lager gelegen delen overheersten diverse *Sphagnum*-soorten, *Eriophorum vaginatum* en *E. angustifolium*. In veenmoskussens groeiden zowel *Drosera rotundifolia* als *D. intermedia*. Ook *Oxycoccus palustris* en *Andromeda polyfolia* werden aangetroffen. In sommige palses was enige aanvoer van licht verrijkt grondwater of instroming van licht verrijkt oppervlaktewater te bespeuren door het voorkomen van *Juncus acutiflorus*, *Potentilla palustris*, *Viola palustris*, *Carex curta*, *C. echinata* en *C. rostrata*. In de voedselarmste gedeelten binnen dit soort vegetaties, gedomineerd door *C. rostrata* en *Sphagnum recurvum*, werden op twee plaatsen in totaal ongeveer zestig exemplaren van

Dactylorhiza sphagnicola gevonden. Alhoewel het voorkomen van deze soort uit de Hoge Venen al sinds geruime tijd bekend is, was het toch een grote verrassing deze planten te vinden. Op 9 juni waren de meeste planten al in beginnende bloei. Enkele waren al geheel in bloei, terwijl sommige nog in knop stonden. De planten waren fors en vertoonden de voor deze soort zo karakteristieke foncé-roze bloemkleur. Op het oog waren de meeste planten vrijwel indientiek aan elkaar; ze varieerden alleen enigszins in grootte en zwaarte van de tekening op de lip. Deze tekening bestond hoofdzakelijk uit een opeenhoping van fijne, donkere spikkels op het centrum van de lip. De planten deden ons in het geheel niet aan *D. praetermissa* of aan *D. maculata* ssp. *elodes* denken. *D. sphagnicola* neemt heel duidelijk een eigen ecologische niche in beslag. Tevens heeft de soort dermate karakteristieke kenmerken, dat zij een eigen plaats in de systematiek verdient.

Aangezien we ons grotendeels keurig tot de paden hebben beperkt, werden geen andere palses en natte laagtes grondig bekeken. Bij een intensievere bestudering van het gebied zullen ongetwijfeld nog meer vindplaatsen van *Dactylorhiza sphagnicola* gevonden worden. Andere orchideeënsoorten werden niet gevonden. Waarschijnlijk waren we voor enige in het veen te verwachten soorten als *Platanthera bifolia* en *D. maculata* s.l. nog te vroeg.

Door de aanhoudende regen werd verder afgezien van het bezoeken van mogelijk interessante terreinen aan de Duitse zijde van de Hoge Venen en gingen we vol met nieuwe indrukken op huis aan.

HANS DEKKER
Mortonhof 42
NL-7908 AP Hoogeveen

Literatuur

- KREUTZ, C. A. J., 1994. Orchideeën in Zuid-Limburg. Utrecht.
- MIN. VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER EN VISSERIJ. Soortbeschermingsplan Orchideeën, in voorbereiding.
- TAFFEIN, C. EN M. DECLEER, 1991. De Hoge Venen, bedreigde resten van een oerlandschap. Brugge.